

MODERN TATAR EDEBİYATININ ÖNCÜLERİNDEN FATİH HÂLİDİ (1850-1923)

FATİH KHALIDI (1850-1923): A PIONEER OF
MODERN TATAR LITERATURE

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 11 Eylül 2024
Kabul edildiği tarih: 24 Ekim 2024
Yayınlanma tarihi: 25 Aralık 2024

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 11 September 2024
Date accepted: 24 October 2024
Date published: 25 December 2024

Anahtar Sözcükler

İdil-Ural Bölgesi; Kazan; Tatar; Tatar
Edebiyatı; 19. Yüzyıl Tatar
Edebiyatı; Fatih Hâlidî

Keywords

Volga-Ural Region; Kazan; Tatar;
Tatar Literature; Tatar Literature in
19th Century; Fatih Khalidi

DOI

10.33171/dtcfjournal.2024.64.2.18

Derya Hamiye KHAZE SHAHGOLI

Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı,
erbirsin@ankara.edu.tr

Öz

XIX. yüzyılın başı itibarıyla Rusya İmparatorluğu içinde yer alan Kazan şehrinde, Kazan Üniversitesi'nin de açılmasıyla pek çok alanda köklü bir değişim süreci başlamıştır. Yüzyılın ilk yarısında Kazan Üniversitesi'nde görev alan Tatar aydınları, Rus ve Batılı bilim insanlarıyla beraber eski el yazma eserlerden faydalanarak bu eserlerin basımı ve incelenmesi için pek çok alanda çalışmalar başlatmış ve tarih, arkeoloji, edebiyat ve özellikle folklor alanına ilk katkıları sunacak eserler yayımlanmıştır. Yüzyıl başında yapılan çalışmalarla yüzyılın ikinci yarısında Tatar edebiyatı, folkloru ve tarihi üzerine çalışmalar yapan ve Batıyı takip ederek eserler veren bir aydın sınıfı da oluşmuştur. Bunlar arasında XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Batılı anlamda yazdığı ilk hikâyesiyle Musa Akyığıtzade (1865-1923), Muhammed Zahir Bigiyev (1870-1902), Abdurrahman İlyası (1856-1895), Rızaeddin Fahraddin (1858-1936), Fatih Kerimi (1870-1937), Sadri Maksudi (1878-1957), Ayaz İshaki (1878-1954) ve Fatih Hâlidî yer almaktadır. 1880'li yıllarda başladığı edebî faaliyetleriyle Fatih Hâlidî, bu dönemden itibaren ömrünü Tatar tarihi ve folklor ürünlerinin toplanması ve yeniden yayımlanmasına adanmış; hikâye, drama türünde ilk örnekleri yazmıştır. Bunların dışında çıkarmış olduğu takvimler (kalender) ve yaptığı tercümelemlerle edebiyat ve kültür tarihine katkılar sunmuştur. Çalışmamızda ülkemizde hakkında henüz bir çalışma yapılmamış olan yazar Fatih Hâlidî'nin hayatı ve eserlerine dair bilgi verilip bu konunun edebiyat tarihi araştırmalarına kazandırılması, yazarın yenilikçi yönü ve dönemi için eserlerinin öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Abstract

As of the beginning of the nineteenth century, with the opening of Kazan University in the city of Kazan, which was in the Russian Empire, a radical process of change began in many areas. In the first half of the century, Tatar intellectuals working at Kazan University, together with Russian and Western scientists, made use of manuscripts and started studies in many fields for the printing and investigating of these works, and works that would make the first contributions to the field of history, archeology, literature and especially folklore were published. In the second half of the century, a class of intellectuals was formed who worked on Tatar literature, folklore and history and produced works by following the West. Among them are with his first story written in the last quarter of the nineteenth century, Mousa Aqyigitzade (1865-1823), Muhammad Zahir Bigiyev (1870-1902), Abdurrahman Ilyasi (1856-1895), Rizaaddin Fahraddin (1858-1936), Fatih Karimi (1870-1937), Sadri Maqsudi (1878-1957), Ayaz Ishaqi (1878-1954) and Fatih Khalidi. With his literary activities started in the 1880s, Fatih Khalidi devoted his life to the collection and publishing of Tatar historical and folklore works from this period onwards. He wrote first examples of stories and dramas in Tatar literature. Apart from these, he contributed to the history of literature and culture with the calendars he published and the translations he made. In this study, it is aimed to give information about the life and works of the writer Fatih Khalidi, about whom a complete study has not yet been made in our country, and to bring this subject to literary history research, and to reveal the importance of these works for his reformist aspect and period of the author.

Giriş

İdil-Ural coğrafyasında yazılmış edebî mirasın niteliği, XIX. yüzyılın başı itibarıyla sosyo-kültürel, siyasî ve ekonomik pek çok nedenle değişmeye başlamış ve önceki yüzyıllardan oldukça farklı bir yöne doğru ilerlemiştir. Bu dönemde temaların değişeceği ve yüzyıl sonuna doğru edebiyat alanına yeni türlerin de hızla eklendiği görülecektir. Edebiyatın sözlü ve yazılı gelişimini ele alırken öncelikle, edebî metnin tek başına bir ürün olmadığı, edebî eseri meydana getiren birtakım tarihî veya dönemsel koşulların bulunduğu görüşünden yola çıkarak, XIX. yüzyıl başından 1917 Ekim Devrimi'ne kadar geçen süredeki edebî faaliyetler, 1800-1861, 1861-1905 ve 1905-1917 olmak üzere üç ana döneme ayrılmıştır.¹

XIX. yüzyılın ilk yarısı (1800-1861), el yazma ve basılı kitapların henüz bir arada olduğu daha çok dinî-edebî eserlerin basıldığı ve el yazma nüshalar halinde olan çeşitli türdeki eski eserlerin üniversite matbaasında basılmaya başlandığı bir dönemdir. Yüzyılın ikinci yarısı (1861-1905), Tatar edebiyatında halk hikâyelerinin ve Batılı anlamda dünyevî bir edebiyatın ortaya çıktığı, takvimlerin (kalender) basıldığı, roman ve tiyatro eserleri gibi yeni türlerin de edebî faaliyetlere eklendiği bir dönem olmuştur. Üçüncü dönemde (1905-1917) 1905 Devrimi'nin yarattığı özgürlük havası içinde, Tatar Türkçesinde dergi ve gazete çıkarılmasına izin verilmiş ve bu tarihten itibaren edebî eserler, süreli yayınlar da dâhil olmak üzere, daha yoğun bir şekilde basılmıştır. Bu dönemde, özellikle İdil-Ural coğrafyasında, edebî faaliyetler artık süreli yayınlardan ayrı düşünülemez duruma gelmiştir. Konu ve temalar, dinî içeriğini kaybetmiş; eserlerde sosyal ve siyasal meseleler ön plana çıkarılmıştır. Bağımsızlık, kadın hakları, çocuk terbiyesi, eğitim, dinî görüşler ve her alanda yenileşme önerileri, edebî metinler aracılığı ile takdim edilmiştir. Bu dönemde kadın yazarlar da edebî faaliyetlere ve edebiyat çevresine katılmıştır. Bu durum da yüzyıl sonunda Tatar edebiyat tarihi için oldukça yeni bir aşamadır.

19. yüzyılın son çeyreği itibarıyla, Tatar edebiyatında artık kıssa ve beyitlerden modern hikâye, roman ve drama yazımına geçilmiştir. Bu süreçte elbette dinî içerik ve türde veya halk edebiyatına ait ürünler basılmıştır, ancak bunlar özellikle 20. yüzyıl başında yerini tamamen modern edebî tür ve eserlere bırakacaktır. Bunlar, sadece sanat veya estetik zevk uyandırmak için yazılan değildir. Elbette, Osmanlı, Rus ve Avrupa edebiyatı etkisindedirler. Ancak Tatar Türkleri bu dönemde didaktik eserler ve yeni türler aracılığıyla millet olma bilincini edebiyatın merkezine

¹ İlk olarak *altı cilt* halinde çıkarılan *Tatar Edebiyatı Tarihi* adlı çalışmada bu tasnif esas alınmıştır. Bkz. *Tatar Edebiyatı Tarihi Tom II: XIX Yözü Tatar Edebiyatı*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1985.

almışlardır. Bu bağlamda yazılan ilk eser Musa Akyiğitzade² tarafından 1886 yılında yayımlanmış *Hüsâme'd-din Menla* (1886) isimli hikâyedir. Eser, İstanbul'da tahsil gördükten sonra Rusya'ya geri dönen mektep hocası Hüsameddin ile Hanife isimli genç kız arasında geçen aşk öyküsü üzerinden kurgulanmıştır (Akyiğitzade, 1886). Ancak, kurmacanın bu kısmı eseri okumaya başladığımızda geri planda kalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle dönemin Avrupa'sında yazılan pek çok eser gibi eserde asıl olarak dönemin toplumsal sorunlarının dile getirildiğini ve pek çok sorunun çözüm önerisi ile beraber verildiğini görmekteyiz. Eser, 'Molla' tipi üzerinden yaşadığı toplumun aksak ve abartılı yönlerini ve 'Usul-i Cedit'te eğitimin esaslarını tanıtan gerçekçi bir hikâyedir. Tatar edebiyatı için ilk olma özelliğini taşıyan bu eserde, yazar Tatar Türklerinin hayatından aldığı karakterleri, edebiyat sahnesine yeni kişiler olarak çıkarmakta, halkın bilgi ve görgü seviyesini yükseltmek ve toplumsal hayata bir dereceye kadar hürriyet ruhu sokmanın arzusundadır. Akyiğitzade'nin bundan başka edebî eseri olmamakla beraber, kendinden sonra gelecek yazarlara örnek teşkil etmiştir.

Musa Akyiğitzade'nin yazmış olduğu bu eserden hemen bir yıl sonra Muhammed Zahir Bigiyev (1870-1902) tarafından yazılan *Ulûf Ya Ki Güzel Kız Hedîçe* (1887) ve *Günâh-ı Kebâir* (1890) isimli eserler ise Tatar Türkçesinde yazılmış ilk polisiye eser olma özelliğine sahiptir. Yine bu dönemde, ilk tiyatro eseri *Biçâre Kız* (1887) Abdurrahman İlyasî (1856-1895) tarafından yazılarak basılmıştır. Ardından bu eseri, Fatih Hâlidî³ tarafından yazılan Tatar edebiyatının ikinci tiyatro eseri olarak kabul edilen *Redd-i Biçâre Kız* (1888) isimli eser takip etmiştir. 1899 yılında ise, Rızaeddin Fahreddin'in *Selime Ya Ki İffet*, Fatih Kerimî'nin *Şakirt ile Student* (Uslu, 2004, s. 40) ve Ayaz İshakî'nin *Taallümde Saadet* isimli eserleri basılmıştır (Uslu, 2022). Yüzyılın son çeyreğinde, modern edebiyatın ilk örneklerini sunan bu eserler, bir milletin ruhanî dünyasının yansımalarıdır. Dünyayı tasavvur etme biçimlerinin, bir ulusun edebiyatına ve diline yansımalarının birincil örnek ve kaynaklarıdır. Batılı anlamda yazılmış bu eserler, temelde millî edebiyatın başlangıcı olarak ve sonrasında millî tarih ve kültür bilincinin inşasının oluşturulmasında başat rol oynamışlardır. İsmi geçen yazarlar, bir millet olarak var oluşun, ana dilin korunması, millî edebî eserlerin varlığı ve eğitim ile olacağı bilincinin yayılması mücadelesini vermişlerdir.

² Musa Akyiğitzade yenilikçi görüş ve çalışmalarıyla, Hilmi Ziya Ülken tarafından kaleme alınan *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserde modernleşme tarihinin önemli isimleri arasında gösterilmiştir (2010, s. 221).

³ Eserlerinin kapak sayfalarında, yazarın adı *Muhammed Fâtih Mollâ Hammâd Oğlu Hâlidî*'dir. Çalışmamızda yazarın adı, diğer çalışmalarda da tercih edilen bir kısaltma olarak Fatih Hâlidî olarak verilmiştir.

Bu dönemde yazmış olduğu tiyatro eserleri ile ön plana çıkan yazar Fatih Hâlidî, tiyatro eserleri dışında hikâye, tercüme türünde eserler yazmış ve Kayyum Nasirî gibi isimlerden biri olarak takvimler de çıkarmıştır. Tiyatro eserlerinden bazıları yazıldığı dönemde sahnede oynanmış ve çıkarmış olduğu takvimlerin ehemmiyeti, ünlü Türkolog Nikolay Fyodoroviç Katanov (1862-1922) tarafından yayımlanan *Deyatel* (1896-1901) isimli dergide birçok kez vurgulanmıştır (Möhemmetşin, 2001, s. 50). Yazarın vefatından sonra, Rusya’da yapılan çalışmalarda karşımıza Latıf Celey tarafından 1941 yılında hazırlanan *Mëñ de Bër Seher* adlı eser çıkmaktadır. Bu kitapta, *Mëñ de Bër Seher* adlı eserin orijinal Arap harfli nüshası (*Elfe Şeher ve Şeher, ya‘nî Miñ de Bir Şeher*) kısaltılarak hikâye, Kiril harfli Tatar Türkçesine aktarılmıştır. Bunun ardından Möhemmet Gaynullin tarafından hazırlanmış *XIX. Yözde Tatar Edebiyatı* adlı kitapta yazarın hayatı ve eserleri ele alınmış; birkaç eseri de yine bu kitapta Kiril harflerine aktarılmıştır (1968). 1985 yılında çıkarılan *Tatar Edebiyatı Tarihi* adlı kitabın (II. Cilt) Fatih Hâlidî hakkındaki kısmı da yine Möhemmet Gaynullin tarafından yazılmıştır. Bu çalışmaların ardından yazarın hayatı ve eserleri hakkında 1999 yılında, Zöfer Möhemmetşin tarafından detaylı bir doktora çalışması⁴ yapılmış ve Möhemmetşin bu tarihten sonra yazar hakkında çeşitli yayınlar çıkarmaya devam etmiştir.⁵ Yaşadığı döneme göre, yoğun bir edebî ve kültürel faaliyeti olan Hâlidî’nin hayatı hakkında ülkemizde yapılmış kısa bir çalışma bulunurken, eserleri hakkında ülkemizde yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır.⁶

Çalışmamızda ilk olarak yazarın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserler için kullandığımız nüsha veya baskılar hakkında bilgi, ilgili kısımlarda yer almaktadır. Fatih Hâlidî’nin hayatı ve eserleriyle ilgili olan bu inceleme, Kazan Üniversitesi’nde yapmış olduğumuz kütüphane ve arşiv çalışmalarında edindiğimiz Arap harfli metinler üzerinden yapılmıştır. İkincil kaynaklar üzerinden inceleyebildiğimiz eserler ise, ilgili bölümlerde belirtilmiştir. Öncelikle bir arşiv ve

⁴ 1999 yılında tamamlanan bu çalışmada Zöfer Möhemmetşin, kendisinden önce, Fatih Hâlidî hakkında yapılan çalışmalara yer vermiştir. Bkz. Zöfer Möhemmetşin, *Tvorçeskoje Nasledie Fatih Halidi*, Kazan, 1999.

⁵ Bunlar tarafımızdan da incelenmiş yazar hakkında hazırlanmış bütünlüklü çalışmalar olup, Y.Abdullin, A.Ehmedullin, A.Saadi, B.Yafarov, H. Möhemmetov, İ.Nurullin, H.Ubeydullin, A.Keram, H.Hasanov, A.Battal Taymas ve E.Mehmutov’un çeşitli eserlerinde de Fatih Hâlidî ve eserleri ele alınmıştır (Möhemmetşin, 2015, s. 449).

⁶ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi’nin 18. cildinde, Fatih Hâlidî’nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi ve bir eserinden alıntılar yer almaktadır (Yuziyev, 2001, s. 305). Alsu Kamalievâ tarafından kaleme alınan *Başlanğıçtan 1917’ye Kadar Kazan Tatar Tiyatrosu* adlı makalede Hâlidî ve *Redd-i Biçare Kız* adlı tiyatro eserinden bahsedilmektedir (2008, s. 122). Ramilya Yarullina Yıldırım tarafından yazılan *XX. Yü. Başı Tatar Dram Türü Üzerine Bir İnceleme* adlı makalede Hâlidî ve *Redd-i Biçare Kız* adlı tiyatro eserine kısaca değinilmiştir (2022, s. 329).

kütüphane çalışması olan bu incelememizde, yazarımızın çalışmaları ve yenilikçi yönü üzerinde durarak Cedit edebiyatı tarihine ve araştırmalarına katkı sunmak hedeflenmektedir.

Fatih Hâlidî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında

Hâlidî, 22 Mayıs 1850 tarihinde (eski takvime göre) dönemin Kazan Guberniyası Tetêş Üyezinde (şimdiki Tataristan'ın Kama Tamağı Rayonu) Olı Yaņa Sala köyünde dünyaya gelmiştir (Möhemetşin, 2015, s. 448). Hâlidî, bir yaşını geçtikten sonra, babası Hammad Molla, Kazan'da Zeңger Meçët Mahallesi adıyla bilinen bir mahallede molla ve müderris olarak çalışmaya başlamış ve böylelikle Kazan'a yerleşmişlerdir. İlk eğitimini babasının yanında aldıktan sonra, Kışkar Medresesi'ne gönderilmiştir. Ardından Kazan'da İsa Hacı isimli bir kişinin yanında yardımcı olarak çalışmaya başlamıştır. Medresede Arapça öğrenen Hâlidî, çalışmaya başladığı dönemde, kendi çabalarıyla Rusça öğrenmeye de başlamıştır. Bir süre kendisi alım-satım, ticaret işleriyle uğraşsa da edebiyata olan ilgisi üstün gelmiş ve bu işlerinden ayrılarak bütün ömrünü eserler yazmaya ve el yazma halinde bulunan eski eserlerin toplanmasına ve derlenmesine adanmıştır. Ömrünü Kazan'da geçirdiğini bildiğimiz Hâlidî, 7 Nisan 1923 tarihinde 73 yaşında vefat etmiştir (Gaynullin, 1968, s. 548).

Fatih Hâlidî'nin toplamda 11 adet kitabı basılmıştır; bu eserlerin toplamı yaklaşık 2500 sayfadır. Bu eserleri, kütüphaneden temin etmiş olduğumuz birincil ve ikincil kaynaklardan yola çıkarak türlerine göre şu şekilde tasnif edebiliriz.

1. *Hikâyet-i Cihân Abâd Pâdişâhnın Oğullarının Kıssası* (1896), *Bulğarnın Sulţân-ı 'Âdil Toqtamış Han Kızı Halîmenin Bahşi* (1897) ve *Kimge Tiyuş?* (1904) olmak üzere üç hikâyesi;

2. Tatar edebiyatı tarihinin ikinci drama eseri olan *Redd-i Biçäre Kız* (1888), *Murat Selimof* (1905), *Mehrüse Hanım* (1906), *Zalim Açlık, İspanyalı Seyit Yahya Beyanında* (1906) ve *Saran, Nadan Tille Bay Hikâyeti* (1906) olmak üzere beş tiyatro eseri;

3. *Elfe Leyle ve Leyle* (1897-1899); *Elfe Şeher ve Şeher, ya'ni Miñ de Bir Şeher* (1903-1904) ve *Leylâ ile Mecnûn Hikâyeti* (1902) isimli tercüme eserleri;

4. Yazarın edebî faaliyetlerinden ayrı olarak 1893 yılından itibaren çıkardığı kalendar/takvimleri günün doğuşu ve batışı gibi vakitler kısmının yanı sıra, kısa hikâyeler tarihî ve kültürel bilgileri içermektedir.

5. Bu eserlerinden ayrı olarak Kazan Üniversitesi içinde yer alan kütüphanelerden Nadir Eserler Bölümü'nde (1418 T.) numaralı katalogda *Şahzade Hakkında Bir Hikâye* veya *Gevher Şah* adlı ön ve arka kapak sayfaları olmayan bir hikâye yer almaktadır. Bu hikâye kütüphane arşivinde tarafımızdan da görülmüştür.

Eserin dil ve üslubundan Fatih Hâlidî'ye ait olduğu düşünülmektedir. Fatih Hâlidî'nin *XVIII'inci Asır Boğaranın Kısaça Ehlvalı* adlı bir eseri daha olduğu, 1921 yılında basıldığı, ancak dağıtımı veya satışının gerçekleşmediği bilinmektedir. (Möhemmetşin, 2001, s. 4-5).

Hikâyet-i Cihân Abâd Pâdişâhnın Oğullarının Kıssası (1896)

Hâlidî'nin *Hikâyet-i Cihân Abâd Pâdişâhnın Oğullarının Kıssası* adlı eseri, 1896 yılında Kazan'da Çirkov Matbaası'nda basılmıştır. Çalışmamızda faydalandığımız baskısı, Kazan Üniversitesi Fennî Kütüphanesi'nde T4788 numarasıyla yer almaktadır. Arap harfli olan bu baskısından başka Kiril harflerinde basılmış yeni bir baskısına kütüphane kaynaklarında veya ikincil kaynaklarda rastlanmamıştır. Eser, kapak sayfasıyla birlikte 31 sayfadan oluşmaktadır (Hâlidî, 1896). Eserin türü kitabın kapak sayfasında "hikâyet" olarak verilmiştir ki bu türün yerini, bir süre sonra Tatar edebiyatında "hikâye" veya "povest" türüne bırakacağı görülecektir.

Söz konusu kitap, dinî didaktik bir eser olarak, klasik Doğu edebiyatı örneklerinden yola çıkılarak yazılmıştır. Hindistan padişahı ve üç oğlunun başından geçenleri anlatan kısa bir hikâye şeklindedir. Eserin olay örgüsü şöyledir: Cihan Abad isimli şehrin şahı hastalanınca, üç oğlunu yanına çağırır. Vefatından sonra, büyük oğlu Sâydî'e tahtının, ortanca oğlu Sayid'e vezirlik görevinin ve en küçük oğlu Tacbaht'e ise güzel bir bağın verilmesini vasiyet eder. Bunun yanında ölümünden sonra açılmak üzere bir mektup da bırakmıştır. Vasiyetinden kısa bir süre sonra vefat eden şahın istekleri yerine getirilir. Ancak babalarının bıraktığı mektup henüz okunmamıştır. Küçük oğlu Tacbaht, mektubu ağabeylerine getirip okur. Mektupla birlikte, babalarından mal mülk kalacağını uman büyük ve ortanca oğlu, bu mektubu Tacbaht'e geri verirler. Şahın dürüstlük, sabır ve acele işten uzak durmalarını temenni eden bu mektubu küçük kardeşte kalır. Aylar sonra üç kardeş, babalarının dostu Hindistan hükümdarının yanına misafir edilirler. Burada hükümdarın kızı Huriçehre'ye (eserde Hürî-çehre) âşık olan ağabeyleri türlü oyunlarla ve hile ile Huriçehre'yi almak isteseler de o, güzel ahlakından dolayı Tacbaht'e gönlünü vermiştir. Eser, Tacbaht ile Huriçehre'nin evlenmesi ve baba nasihatini tutmayan diğer iki kardeşinse zindana gönderilmesi ile son bulacaktır. 19. yüzyılın sonuna yaklaşırken kaleme alınmış, başta çatışma, sevgi, ödül ve ceza olmak üzere dört ana unsur üzerine kurulan bu eserde yazar, Tacbaht üzerinde somutlaştırdığı sabır ve dürüstlük gibi erdemleri ve ahlaki değerleri ön plana çıkarmaktadır.

Bulgarnın Sultân-ı 'Âdil Toktamış Hân Kızı Halîmenin Bahşi (1897)

Çalışmamızda eserin Kazan Üniversitesi Fennî Kütüphanesi'nde T2687 numarası ile kataloglanmış olan Arap harfli ilk baskısı kullanılmıştır. Bu eserin Tatar Türkçesinde Kiril harfli yeni bir baskısına kütüphane arşivinde veya ikincil kaynaklarda rastlanmamıştır.

İsminden de anlaşılacağı üzere eserin önemi, eserde tarihî mekân, karakter ve imajların kullanılmış olmasından gelmektedir. Sekiz sayfadan oluşan bu eser, Bulgar Hanı Toktamış isimli hükümdarın kızı Halime'nin evlenme yolunda babasına koyduğu şartlarla başlamaktadır. Halime onunla evlenmek isteyen gençlerden, ancak sorularına doğru cevap veren kişiyle evlenecektir. Bunun üzerine hanın kızının evlenmek istediğini duyan Nadir Şah, sorulara cevap vermek için Bulgar şehrine gelir, Halime Hanım kâğıda yazdığı iki soruyu babasına verir. Eserde iki "sual" denilse de bunlardan ilki bir tür bilmece şeklinde oluşturulmuş bir sorudur. İkinci soru ise, uzun bir hikâyenin sonunda yer almaktadır. Yazılan iki "sual"i alan Sarayçık hanının oğlu Nadir Şah, üç yıl boyunca bu iki sualin cevabını arar durur; vezirlerine, şehrin ileri gelen âlimlerine danışır, ancak bir cevap bulamaz. Günlerden bir gün Seyit Ahmet isimli bir âlim Sarayçık şehrine gelir. Seyit Ahmet'e danışan Nadir Şah, sorunun cevabını bulur. Halime Hanım'a gönderir. Halime Hanımın evlenmeyi kabul etmesi ile eser son bulmaktadır. Eserde hikâye içinde hikâye şeklinde verilen ikinci sorunun cevabı, hikâye sonunda cevaplanmamış, cevabı okuyuculara bırakılmıştır. Eser, yazar-anlatıcı olarak üçüncü tekil kişi tarafından anlatılmaktadır. Zaman zaman okuyucu ile diyaloga girmekten retorik sorular sormaktan çekinmeyen yazarın sesi eserde duyulmaktadır.⁷

Kimge Tiyüş? (1904)

Çalışmamızda, eserin Kazan Üniversitesi Fennî Kütüphanesi'nde T867 numarası ile yer alan Arap Harfli ilk baskısı kullanılmıştır. Bu baskı, 1904 yılında Kazan'da Haritanov matbaasında basılmıştır. Eserin Kiril harfleri ile basılmış herhangi bir nüshası tarafımızdan yapılan incelemelerde bulunamamıştır. Bu eserin,

⁷ 19. yüzyıl Osmanlı-Türk romanında da 'yazar-anlatıcı' düzeyindedir. Yüzyılın sonlarında terk edilmeye başlanan ve bugün artık büyük bir teknik hata olarak kabul edilen bu anlatıcı tipi, dönemin sosyo-kültürel koşullarının ürünüdür. Kendisinde toplumu hemen her konuda eğitme ve yönlendirme misyonu gören Tanzimat yazarı, romanı da bu yolda bir araç olarak kullanmanın gereği, kurduğu ibretli içerikleri didaktik bir tavırla anlatmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla, çoğunlukla ahlâki dersi doruğa çıkaracağı finali bile önceden tasarlamış olduğu romanını bizzat kendisi anlatmıştır. Bu yazar-anlatıcı, gerektiğinde okuyucuyla hasbihal ederek, ona içerikle ilişkisi çok zayıf konularda doğrudan bilgi aktaracak kadar metne müdahalesini had safhaya ulaştırabiliyordu. Servet-i Fünun romanıyla birlikte ortadan kalkan yazar-anlatıcı tipi, yerini hayalî anlatıcıya bırakmıştır (Sazyek 2004, s. 108).

yazarın kütüphane rafları arasında kalan bir kitabı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, Fâtih Hâlidî hakkında yapılmış az sayıdaki monografik çalışmalarda da bu eser hakkında herhangi bir incelemeye yer verilmemiş olup çalışmamızda diğer, iki hikâyeye gibi, ilk kez ele alınmıştır. İnceleyeceğimiz bu ilk baskı sekiz sayfadan oluşmakta ve Bulgar şehrinde hüküm süren Cuci Şah'ın başından geçen bir hikâyeye anlatılmaktadır. Hikâyeye göre, Cuci Şah oldukça hastadır, etrafındaki tabiplerden hastalığına çare bulamayan şah, Çin memleketinden Kinfu isimli bir tabip getirmiştir. Kinfu, Cuci Şah'ın hastalığının ne olduğu bulur, şah iyileşir ancak bu seferde Şah "keyifsizlik" hastalığına tutulmuştur. Şah'ın keyfini yerine getirmek isteyen Kinfu, onu İdil nehri kenarına götürerek türlü eğlenceler oyunlarla kendine getirmek istese de, bu bir türlü mümkün olmaz. Bunun üzerine tabip Kinfu, Cuci Şah'a başından geçen bir hikâyeyi anlatır, hikâyenin sonunda ne olduğunu Kinfu tabip Cuci Şah'a söylemez. Gece gündüz dolaşır bu konu hakkında etrafındakilerle sohbetler eden Cuci Şah'ın keyifsizlik hastalığı da artık bitmiştir. Eser, yazarın keyifsizlere şifa olması dilekleri ile son bulur.

Fatih Hâlidî *Bulğarnıñ Sultân-ı 'Âdil Toqtamış Hân Kızı Halîmenin Baħşi* adlı hikâyesinde olduğu gibi bu eserinde de Tatar tarihinden kahramanları eserine taşımıştır. Eserlerini 19. yüzyıl sonunda önemli kılan nokta, modern türlerle eski türleri birleştirmesi ve Tatar tarihi ve kültürünü de merkeze almasıdır. Bu eserinde başkahraman Cengiz Han'ın büyük oğlu ve Cengiz Han'ın ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak topraklarını miras bıraktığı Cuci Han'dır. Doğu edebiyatı klasiklerini okumuş ve bizzat tercüme etmiş bir kişi olarak Fatih Hâlidî elbette Doğu edebiyatından kahramanları veya mekânları eserlerine taşıyabilirdi. Ancak, yaşam öyküsünden de bildiğimiz üzere, ömrü boyunca Tatar tarihi ve kültürüne ait eserleri toplayan ve bir şekilde yazıya aktaran Hâlidî, aynayı kendi tarihine tutmuştur. Elinde bulunan kitaplarda belli ki "Bulgar" ve "Altın Ordu" başköşededir ve yazar da bunları eserlerine taşımıştır.

Redd-i Bîçâre Kız (1888)

Tatar edebiyatında Batılı anlamda yazılmış ilk drama eseri, Abdurrahman İlyasî tarafından 1887 yılında yayımlanan *Bîçâre Kız*'dır. Bu eserde İlyasî, kaderine boyun eğmeyi reddeden Tatar kadınının simgesi olarak Mahitap karakterini öne çıkarmaktadır. Mahitap'ın kısa hikâyesi aracılığıyla, Tatar toplumunda kadının maruz kaldığı hukuksuzluklar ve eşitsizlikler eleştirilmekte; nadanlık ve zenginlik karşısına eğitim konulmaktadır. İlyasî'nin bize bıraktığı bu edebî mirasının önemi, öncelikle bu türde çıkacak eserlere öncülük etmiş olmasından gelmektedir. Bu

eserin ardından bir yıl sonra, Fatih Hâlidî tarafından *Redd-i Biçâre Kız* adlı eser yazılmıştır. Görüleceği üzere, eser adını *Biçâre Kız* adlı tiyatro eserinden alır ve içinde yer yer *Biçâre Kız* eserinden alıntılar vardır. Eserin *Biçâre Kız*'a karşıt bir şekilde yazıldığı görüşü, İlyası'nın eserinde zenginlik ve cehalete karşı eğitilmiş kişileri örnek göstermesi; Hâlidî'nin ise zenginlik karşına fiziksel ve manevi güzelliği koymuş olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak her iki eserde de Tatar kadının toplum içindeki konumu çeşitli yönlerden ele alınmıştır ve bu açıdan iki eser birbirine paraleldir. Hâlidî'nin bu ilk eserinden sonra, eğitimin ve yenilikçi görüşlerin sesi, eserlerinde yükselecektir.

Çalışmamızda, *Redd-i Biçâre Kız* eserinin Kazan Viçislov Tabhanesinde 1894 yılında çıkan baskısı kullanılmıştır. Bu baskısı, ön ve arka kapak sayfaları ile birlikte toplamda 31 sayfadan oluşmaktadır. Eserin sonunda, eserdeki bazı kelimelerin açıklandığı küçük bir sözlük veya açıklamalar diyebileceğimiz bir kısım da yer almaktadır. Eserin Tatar Türkçesinde Kiril harfli bir baskısı M. Gaynullin tarafından yazılan *Tatar Edebiyatı XIX Yöz* adlı kitabının 1968 yılında çıkan ikinci baskısında yer almakta ve 14 sayfadan oluşmaktadır (1968, s. 556).

Mirza, Selime, Helime, Zakir, Mehüp, Bibi Ebi, Ferhane, Ehtem Bay, Eptem ve Heyri isimli karakterler üzerinden ele alınan bu eser, beş perdeden oluşmaktadır. Mirza Bey'in kızı, Helime'yle evlenmek isteyen Zakir, Mehüp isimli komşu kadının, Helime hakkındaki kötü sözlerine kanarak evlenmekten vazgeçer. Bu sırada Helime, Ehtem Bey'in oğlu Eptem ile evlenmeye karar verir. Helime ile evlenmekten kendisi vazgeçmiş olsa da Zakir, eserin sonunda Eptem'i öldürmeye kalkar ancak yanlışlıkla kendisini vurarak ölür ve eser son bulur (Hâlidî, 1894). Olay örgüsünün oldukça sınırlı ve hızla ilerlediği bu eserde yazar, fakir bir ailede yaşayan Helime'nin durumunu göstererek realist bir bakış sunmuş, evrensel tema ve konuları Tatar toplumunun ruhuna uydurmuştur. Eserin sonunda, Helime, manevi güzelliği ile güzel bir hayata kavuşurken, Zakir toplumsal ve içsel bir çatışmanın bir sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Murâd Selîmof (1905)

Kazan Üniversitesi matbaasında 1905 yılında basılan bu eser, 40 sayfadan oluşmaktadır. Yazarın kendi el yazma nüshası, bugün Kazan Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü 1475.T numaralı katalogta yer almaktadır. Çalışmamızda bu el yazma baskıdan yararlanılmıştır (Halidî,1905). Bu eser, 32 sayfadan oluşmaktadır. Eserin Tatar Türkçesinde Kiril harfli bir baskısı M. Gaynullin tarafından yazılan *Tatar*

Edebiyatı XIX Yöz adlı kitabının 1968 yılında çıkan ikinci baskısında yer almakta ve 16 sayfadan oluşmaktadır (1968, s. 570).

Murat Selimof adının altında yer alan “Malın kadrini okuyan kişi bilir” sloganıyla yazar, eserin özündeki mesajı kapak sayfasında okuyucusuna iletir. Beş perdelik bir tiyatro eseri olan bu kitapta, Paris’te iyi bir eğitim aldıktan sonra memleketi Kazan’a dönen genç bir adamın hikâyesi anlatılmaktadır. Genç adamın adı Murat Selimof’tur. Memleketine döndüğünde iş bulamayan Murat, aynı zamanda sevdiği kişi Nuraniye’nin de başkasıyla evlenmesinden endişe duymaktadır. Kızı Nuraniye’nin zengin biriyle değil, okumuş biriyle evlenmesini istediğini eserde sıklıkla dile getiren Eyüp Bey, bu düzlemde eserin mesajını ileten kişidir. Bir süre sonra isteğine kavuşan Murat Selimof, Paris’ten iş teklifi alır. Nuraniye ile evlenerek Paris’e doğru yola çıkmalarıyla eser son bulacaktır. Bu eserde Murat Selimof’un karşısına çıkarılan karakter ise Sabir’dir. Sabir, zengin bir beyin oğludur ve hem kendisi hem de ailesi eğitilmiş olmanın önemli olmadığını düşünen kişilerdir. Bu iki karakter üzerinden, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Tatar toplumundaki çatışma bir kez daha sade bir dille ve kısa bir olay örgüsü içinde verilmiştir.

Mehrüse Hanım (1906) ve Zalim Açlık, İspanyalı Seyit Yahya Beyanında (1906)

Yazarın bu iki eseri ne yazık ki ne el yazma ne de basılı kitap olarak henüz tarafımızca temin edilememiştir. Bu nedenle, burada verilecek bilgiler ikincil kaynaklara dayandırılmış sınırlı bilgilerdir. *Mehrüse Hanım* adlı eser, üç perde ve 48 sayfadan oluşur. 1906 yılında çıkarılan baskısı Kazan Üniversitesi matbaasında basılmıştır (Möhemmetşin, 2001, s. 151). İyi bir eğitim almış olan Mehrüse Hanım ile Rusya’nın Paris konsolosluğu görevinde bulunan Selim’in birbirine olan aşkını konu alan eserde de eğitim konusu vurgulanmıştır, nitekim eserde eğitilmiş kişilerin sayıca artmış olduğu görülmektedir (Möhemmetşin, 2001 s. 25).

Zalim Açlık, İspanyalı Seyit Yahya Beyanında, Kazan’da Dombrovskiy Tabhanesi’nde basılan bu eser, 36 sayfadan oluşmaktadır. Eser kaynağını tarihî rivayetler almış olup, yazarın başlıca amacı, okuyucunun millî bilincini uyandırmaktır (Möhemmetşin, 2001 s. 28-29).

Saran, Nadan Tille Bay Hikâyeti (1906)

Bu eser, Kazan’da V.L. Dombrovskiy matbaasında 1906 yılında basılmıştır. Eserin ilk nüshası Arap harflidir. Çalışmamızda Möhemmet Gaynullin tarafından 1968 yılında Kiril’e aktarılmış baskısı kullanılmıştır.

Eser, bir köy yerinde yaşayan zengin Tille ve dört kızının hikâyesidir. Tille cimriliği ve cahilliği ile öyle meşhurdur ki bir gün kendi kızları bile yoksulluk içinde, babalarına hizmet etmekten vazgeçer ve evlenip şehre yerleşmeye karar verirler. Camal isimli bir arkadaşlarından kendilerine Kazan'dan bir eş bulmasını isterler. Camal de bu isteklerini yerine getirir. Babaları ise, kızlarının ne evlenerek şehre gitmelerini ne de okumalarını istemektedir. Kızlarını, köyden bir gençle evlendirerek yanında çalıştırmak niyetindedir. Kızlarının kararlı olduğunu ve onları ikna edemeyeceğini anlayan molların, kızlarının isteklerini kabul etmesi ve maddi olarak da kızlarına destek olarak değişmeye karar vermesi ile eser son bulur (Gaynullin, 1968 s. 586-600).

Fatih Hâlidî'nin Tercüme Eserleri

Hayatı ve edebî faaliyetleri hakkında bilgi verdiğimiz Fatih Hâlidî'nin edebî faaliyetlerinin hacim olarak büyük bir kısmını Doğu klasiklerinden Tatar Türkçesine yaptığı tercüme ve uyarlama eserler oluşturmaktadır. Bunlar, *Elfe Leyle ve Leyle*, *Leylâ ile Mecnûn Hikâyeti* ve *Elfe Şehir ve Şehir, ya'nî Miñ de Bir Şehir* adlı üç eserdir.

Elfe Leyle ve Leyle adlı eser, 1897 yılından 1899 yılına kadar çıkarılmış toplamda altı ciltten oluşan bir çalışmanın sonucudur. Fatih Hâlidî'nin 1897 yılında kaleme aldığı bu eserin ilk cildinde kendi el yazısıyla "Bu Binbir Gece adlı kitabı Osmanlı Türk dilinden Rusya'daki Müslümanların Türk diline tercüme ettim" yazılıdır. Toplamda 1600 sayfayı aşan bu eser, yazarın en hacimli çalışmasıdır. Bu eserin el yazma nüshaları Kazan Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü'nde yer almaktadır. *Elfe Leyle ve Leyle* adlı eser, *Binbir Gece Masalları'nın* Tatar Türkçesine çevirisidir. Eser çıkarıldığı dönemde Katanov tarafından da incelenmiştir. Bu eserin birebir çeviri değil, 1850'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan Türkçe çevirilerinden yola çıkarak yapılmış bir çeviri olduğu görüşü yaygındır (Möhemmetşin, 2001, s. 34-35). Bu eser hem kendi döneminde hem de sonrasında birtakım eleştirilere maruz kalsa da yazar, evrensel edebî değerleri kendi ana diline aktarma çabasıyla bize dönemine göre oldukça ileri bir çalışma sunmaktadır.

Leylâ ile Mecnûn Hikâyeti adlı eserini ünlü *Leyla ve Mecnun* adlı eserin bir tercümesi olarak hazırlamıştır. 1901 yılında tamamladığı eseri, 1902 yılında basılmıştır. Eser 44 sayfadır. Bu eserin ikinci baskısının 1908 yılında yapıldığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (Gaynullin, 1985, s. 493). Bu eserinde, *Leyla ve Mecnun'un* Türkçe çevirilerinden mi yoksa eserin Tatar Türkçesindeki destan varyantından mı yararlandığı meselesi açıklığa kavuşmamıştır (Möhemmetşin, 2001, s. 40-42).

Fatih Hâlidî'nin bu tercüme eserleri arasında verilen *Elfe Şehir ve Şehir, ya'nî Miñ de Bir Şehir* adlı eseri, diğer tercüme eserlerinden ayrı bir yerde duran orijinal bir çalışmadır. Türkiye Türkçesine *Binbir Sabah* adıyla aktarabileceğimiz bu eser, *Binbir Gece Masalları* gibi çerçeve hikâyelerden oluşmakta ve başlangıç formellerini de kullanılmaktadır ancak eser içindeki kişi, mekân ve olaylar yazara ait orijinal uyarlamalardır. Eserin birinci cildi 1903 yılında 263 sayfa olarak Kazan Üniversitesi matbaasında; ikinci cildi 203 sayfa olarak yine 1903 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında ve üçüncü cildi ise 1904 yılında, 201 sayfa olarak Kazan şehrindeki Dombrovskiy isimli matbaada basılmıştır. Fatih Hâlidî, bu eserini toplamda 10 cilt olarak çıkarmayı planlamışsa da eserin yalnızca üç cildi yayımlanabilmiştir. Bunda edebiyat bilimciler birkaç sebebi öne sürmektedir, birincisi yazarın yaşı itibarıyla eserini tamamlama imkânı bulamadığı, ikincisi artık 20. yüzyıl başı itibarıyla Tatar edebiyatındaki yönelimlerin değişmiş olduğu ve yazarın zamana ayak uyduramamış olması, üçüncüsü ise yazarın hazırladığı eserlerin kaybolmuş olma ihtimalidir (Möhemmetşin, 2005, s. 6). Çalışmamızda, eserin 1903 ve 1904 yıllarında basılan Arap harfli ilk baskıları kullanılmıştır.

1903 yılında Kazan'da basılan eserin ilk cildinde yazar yazılış amacını "Frenk dilleri" de dâhil olmak üzere tercüme edilmiş olan *Binbir Gece Masalları*'ndan yola çıkarak *Binbir Sabah* ismini verdiği bu eserine "Rusya İmparatorluğu içinde yaşayan Müslümanların Türk lisanında tasnif kıldım ve 20. yüzyıl başında Hak Teâlâ bana bunu nasip etti" (Hâlidî 1903:2) diyerek mukaddime niteliğinde bir girişle başlamıştır. Ardından *hikâyet* başlığı ile yazar eserine başlar. Hikâyeye göre, Bulgar şehrinin şahı Toktamış Han Bulgar memleketinde hüküm sürmektedir, bir gün babasının vasiyeti ve vezirlerin tavsiyelerinden çıkarak Gülsaz isimli bir tüccar kıızıyla evlenir ancak kısa bir süre sonra karısının kendisini aldattığını öğrenir, öfkelenir ve tüm kadınların sadakatsiz, nankör olduğuna inanmaya başlar. Kadınlardan intikam alma düşüncesiyle önce karısını öldürtür, sonra da vezirine her gece kendisine yeni bir hanım bulmasını emreder. Her gece yanına yeni bir kadın gelen Toktamış, tan ağardığında bu kadınları İdil suyuna bırakır. Bu bir süre öyle devam eder, ancak kadınlara yapılan bu zulmü duyan Harezmi padişahının kızı Cevhertac ise, buna bir son vermek ister. Gül-ü Surh ismini alarak ve kılık değiştirerek Bulgar şehrine gelir ve Toktamış Han'ın eşi olmaya aday olur. Tanıştıkların da Toktamış Han'a sadakatle ilgili sorular soran Gül-ü Surh, Toktamış'a bu konuyla ilgili bir hikâye anlatmak ister lakin hikâyeye uzundur ve tan ağarmıştır. Bunun üzerine Toktamış bir sefere mahsus olmak üzere Gül-ü Surh'in öldürülmesini ertelese de bundan sonra Gül-ü Surh, tam şafak vakti geldiğinde, hikâyenin en heyecanlı yerinde, hikâyeyi anlatmayı keser.

Hikâyenin sonunu merak eden Toktamış, Gül-ü Surh hikâyeye ertesi gece devam edebilmesi için, idamını erteler. Bundan sonra hikâyeye, Gül-ü Surh anlattığı hikâyelerle devam edecektir (Hâlidî, 1903; Hâlidî, 1904).

Çeşitli dinî ve folklorik hikâyelerin birbirine katılarak anlatıldığı bu eser, Bulgar ve Kazan şehrinin kuruluşu ve yıkılışının anlatılmış olması açısından dikkat çekici ve önemlidir. Eserde birtakım tarihî bilgiler doğrudan verilirken bazıları ise eser içinde farklı efsanevi veya mitolojik bilgilerle değiştirilerek kurgulanmıştır. Ancak yazarın kendi milletinin köken mitini oluşturmaya veya okuduğu kaynaklardan yararlanarak küçük de olsa bir tarih yazımı denemesi yaptığı açıktır. Yazar Hâlidî, tarihi anlatı yoluyla hikâyeleştirerek sadece okuyucunun dikkatini çekmekle kalmaz, aynı zamanda bu tarihsel süreci kendi söylemiyle kayıt altına da almış olur.

Fatih Hâlidî Tarafından Çıkarılan Takvimler

Tatar Türkçesinde ilk takvim, bilindiği üzere 1841 yılında *Gorrelëk* ismiyle Kazan'da tercüman olan Rahmetulla Emirhanov tarafından çıkarılmıştır (Kerimullin, 1979, s. 39). Ardından 1871'de İdil-Ural bölgesinde takvim (sâlnâme) geleneğini Kayyum Nâsırî başlatarak 1897 yılına kadar sürdürmüştür (Türkoğlu ve Maraş, 2022). Bugün 1893 yılı itibarıyla çıkarmış olduğu takvimlerin pek çoğu el yazma nüshalar halinde kalmış olan Hâlidî de Nâsırî'nin izinden gitmiş, aralıklarla çıkardığı bu takvimler 1912 yılına kadar devam etmiştir. Kazan Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü'nde el yazma nüshalar üzerinde araştırmalar yapan Albert Fethi, bu takvimlerin Kazan'da kitap alım-satımı ve basımı ile ilgilenen "Şemstdin Höseyinevler Veresesî" isimli bir kitapçıdan G. Ketiev tarafından alınarak 1936 yılında üniversite kütüphanesine getirildiğini hazırlamış olduğu çalışmada yazmıştır (1960, s. 55).

Hâlidî, elinde eski el yazma eserler ve özellikle tarih kitapları olanlar varsa kendisine getirmelerini, halktan bu takvimlerdeki çeşitli ilanlar üzerinden talep etmiştir. Başta Kazan tarihi olmak üzere, Tatar tarihi ve kültürüne ait materyalleri sunmaya çalışmıştır. Arap ve Fars edebiyatından aldığı örnekler üzerinden edep ve ahlak üzerine hikâyeler yazmış, çocuk terbiyesiyle ilgili yazılarını da eklemiştir. Büyük ihtimalle, yazarın çeşitli el yazma eserlerden faydalanarak hazırladığı bu takvimler, sadece günün doğuşu ve batışı gibi bilgileri içeren çizelgeler değil İdil-Ural bölgesine ait tarihî ve kültürel bilgilerin hatırlanması ve korunmasını hedefleyen araçlar olmuştur.

Sonuç

XIX. yüzyıl sonunda ilk eserlerini yazmaya başlayan ve dönemin yenilikçi yüzleri arasında yer alan Fatih Hâlidî'nin hayatı ve eserlerinin ilk kez ele alındığı bu çalışmada, öncelikle hem kütüphanelerde hem de Tataristan'da yer alan birincil kaynaklarda ve ikincil çalışmalarda yazarın hayatı hakkındaki bilgilerin oldukça sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Hâlidî'nin 1880'li yıllarda başladığı edebî ve kültürel faaliyetleri sonucunda bugün elimize ulaşan 11 farklı eseri bulunmaktadır.

Hikâyet-i Cihân Abâd Pâdişâhının Oğullarının Kışşası, Bulğarnın Sultân-ı 'Âdil Toqtamış Han Kızı Halîmenin Bahşi ve Kimge Tiyuş? adlı üç hikâyesinde Arap ve Fars klasiklerinin etkisi görülmektedir. Bu eserlerin dilinde Rusça kelimelerin varlığı neredeyse yok seviyesindedir. Söz konusu eserlerin yeni baskıları yapılmamıştır. Kahramanları şahlar, şah kızları veya oğulları, hanlar ve padişahlardan oluşan bu üç eser, aynı zamanda Tatar tarihi ve kültüründen alınmış mekân ve kahramanlarıyla da dönemin eserlerinden farklı bir yerde durmaktadır. Yazarın tarihî kaynakları gördüğü ve okuduğu ve aynı zamanda bunları kolektif bakışla yansıttığı da açıktır. Genel olarak ise, bu eserlerin üçü de dürüstlük, sabır ve ahlaki değerlere yaptıkları vurguyla içlerinde fantastik öğeleri de içeren didaktik türde hikâyelerdir.

Halidî'nin *Redd-i Biçâre Kız, Murâd Selîmof, Mehrüse Hanım, Zalim Açlık, İspanyalı Seyit Yahya Beyanında ve Saran, Nadan Tille Bay Hikâyeti* adlı beş tiyatro eseri ise, yazmış olduğu üç hikâyeden oldukça farklı bir yapı ve üsluptadır. Eserlerin kahramanları, hanlar, şahlar ve padişahlar değil, dönemin Tatar toplumunu yansıtan, gencinden yaşlısına kadın ve erkeklerdir. İçinde tarihî bir vurguya rastlanılmayan bu eserleriyle yazar, Tatar toplumunda kadınların karşılaştığı hukuksuzlukları ve eşitsizlikleri ele almış, problemin çözümü olarak ise her alanda halkın eğitimini sunmuş ve savunmuştur.

Elfe Leyle ve Leyle, Leylâ ile Mecnûn Hikâyeti ve Elfe Şeher ve Şeher, ya'ni Miñ de Bir Şeher adlı tercüme eserleri yazarın edebiyat alanına büyük bir katkısıdır. Ancak pek çoğu el yazma nüshalar halinde kalmış bu eserlerin dil ve üslup yönünden de incelenmeleri gerektiği tespit edilmiştir. Bu eserler içerdikleri tarihî mekân ve karakterlerle tercüme eserlerden çok uyarılma eser özelliği taşımaktadırlar. Tatar tarihi ve kültüründen esinlenerek hazırlanmış bu üç eserle, yazar ana dili ve tarihini koruma çabasıyla aynı zamanda kendi kültürel mitlerini 19. yüzyıl sonunda yeniden inşa etmiştir. Hâlidî'nin eserlerinin tarihî gerçekler ile folklorik ve mitolojik unsurları harmanlaması, bize, onun bir yandan tarihsel olayları edebî bir formda sunduğunu

diğer yandan Tatar halkının kültürel ve kolektif hafızasını canlı tutmaya çalıştığını göstermiştir.

Kaynakça

Akyığıtzade, M. (1886). *Hüsâme'd-din Meñla*. Kazan: Kazan Üniversitesi.

Bigiyev, Z. (1887). *Ulûf Yaki Güzel Kız Hediçe*. Kazan: Viçislaf Tabhanesi.

Celey, L. (1941). *Mëñ de Bër Seher*. Kazan: Tatgosizdat Matur Edebiyat Sektorı.

Ganiyeva F, Yarullina R. ve Sattarova, A. (2007). *Tatar Dramaturgları*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Gaynullin, M. (1968). *XIX Yözde Tatar Edebiyatı*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Gaynullin, M. (1985). Dramaturgiya. *Tatar Edebiyatı Tarihi Tom II: XIX Yöz Tatar Edebiyatı*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Fethi, A. (1960). *Kulyazmalar Tasvirlaması. V Çıgarılış*. Kazan: Kazan Üniversitesi Yayınları.

Hâlidî, F. (1894). *Redd-i Biçare Kız*. Kazan: Viçislov Tabhanesi.

Hâlidî, F. (1896). *Hikayet-i Cihan Abad Padişahınñ Oğullarınñ Kışçası*. Kazan: Çirkov Tabhanesi.

Hâlidî, F. (1897). *Bulgarnıñ Sultân-ı 'Âdil Toqtamış Hân Kızı Halimeniñ Baḥsi*. Kazan: Tipolitografiya Naslıdnikov M. Çirkovov.

Hâlidî, F. (1903). *Elfe Seher ve Seher, Ya'ni Miñde Bir Seher*. Kazan: Tipolitografiya İmperatorckago Universiteta.

Hâlidî,F. (1904). *Kimge Tiyuş?* Kazan: Lito-tipografiya İ. N. Haritonova.

Hâlidî,F. (1905). *Murād Selimof*. Kazan: Kazan Üniversitesi.

İlyasî, A. (1887). *Biçare Kız*. Kazan: Kazan Üniversitesi Tabhanesi.

Kamalieva, A. (2008). Başlangıçtan 1917'ye Kadar Kazan Tatar Tiyatrosu. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 117-129.

Kerimullin, E. (1979). *Kitap Dönyasına Seyehat*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Minullina, L. (2005). Tatar Matbu Kalendarları Tarihinden. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 75-81.

Möhemmetşin, Z. (2001). *Fatih Halidinëñ İcat Mirası*. Kazan: Tañ-Zarya.

- Möhemmetşin, Z. (2005). *Mēñ De Bēr Seher*. Kazan: Tataristan Respublikası Fenner Akademiyası.
- Möhemmetşin, Z. (2015). Fatih Halidi (1850-1923) *Tatar Edebiyatı Tarihi, Sigêz Tomda, 3 Tom içinde* (s. 448-460). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Sazyek, H. (2004). Romanda Temel Anlatım Yöntemleri Üzerinde Bir Sınıflandırma Çalışması. *Folklor/Edebiyat*, 37(10), 103-118.
- Türkoğlu, İ ve Maraş, İ (2002). Kayyûm Nâsırî. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 25, s. 109-110). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uslu, A. (2004). *Tatar Edebiyatında Modern Hikâye ve Roman (XIX. Yy. Sonları ve XX. Yüzyıl Başları)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Uslu, A. (2022). Taallümde Saadet (M. Ayaz İshaki İdilli). *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024, <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/taallumde-saadet-m-ayaz-ishaki-idilli-tees-1839>
- Ülken H. Z. (2010). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Yıldırım, Y. R (2022). XX. Yüzyıl Başı Tatar Dram Türü Üzerine Bir İnceleme. *Türklad*, 6(2), 327-339.
- Yuziyev, N. (2001). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi: Tatar Edebiyatı II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Summary

Fatih Khalidi who started his literary activities in the 1880s, was born in 1850 in the village of Yana Sala in Kazan. When Khalidi was over a year old, his father, Hammad Mullah, began working as a mudarris in a neighborhood known as the Zenger masjid in Kazan. After receiving his primary education with his father, Khalidi was sent to study in Kishkar Madrasah. After a while, he started to work as an assistant to a person named Isa Haji in Kazan. Khalidi, who learned Arabic in the madrasah, also began learning Russian himself when he started working with Isa Haji. Although he was also engaged in trade and commercial affairs for a while, his interest in literature prevailed and he left these works and devoted his whole life to writing literary works and collecting and compiling old works in manuscript form. Khalidi, who we know to have spent his life in Kazan, died on April 7, 1923, at the age of 73 (Gaynullin, 1968, 548).

In this study, the life of the author is explained in the light of limited available information. Afterwards, the stories, theater works and translations he wrote were examined. In our study, attention was paid to the use of primary sources written in Arabic script. Primary sources, that is, the first edition or manuscript copies of the works, were obtained from the libraries of Kazan University. Fatih Khalidi published 11 books until 1910. The total of these works is about 2500 pages. These are named *Hikâyet-i Cihân Abâd Pâdisâhnıñ Oğullarınıñ Kıssası, Bulğarnıñ Sultân-ı Âdil Toqtamış Han Kızı Halimeniñ Bahşi, Kimge Tıyuş?, Elfe Leyle ve Leyle, Elfe Seher ve Seher, ya’ni Miñ de Bir Seher, Leylâ ile Mecnûn Hikâyeti* and his plays *Redd-i Biçäre Kız* which is the second drama work in the history of Tatar literature, *Mürad Selimof, Mehrüse Hanım, Zalim Açlık*

Ispanyalı Seyit Yahya Beyanında and Saran, Nadan Tille Bay Hikayeti. Apart from his literary activities, the author published calendars and all these works were printed in Kazan.

In his stories, the author was influenced by structure of stories in Arabic and Persian literature. He made his works original by adding elements from Tatar history and culture In this work, which was written towards the end of the nineteenth century, *Hikāyet-i Cihān Abād Pādisāhniñ Oğullarıñ Kışsası*, which is based on four main elements: will, conflict, love and punishment, the patience and honesty embodied in the character of Tajbehit while dealing with classical themes bring personal virtues and moral values to the fore. The striking point in the second work *Bulğarnıñ Sultān-ı 'Ādil Toktamış Han Kızı Halimeniñ Bahsi* is that it is constructed by placing historical places and characters such as the Bulgar city and Toktamış Khan in a literary work. In the *Kimge Tiyuş?* which is written at the very beginning of the 20th century, the protagonist is Jochi Khan, the eldest son of Genghis Khan and to whom Genghis Khan bequeathed the lands of Desht-i Kipchak after his death. What makes his works important at the end of the 19th century is that he combines modern genres with ancient genres and focuses on Tatar history and culture.

In his plays he has a very different structure and style, the heroes of the works are not khans, shahs and sultans, but men and women reflecting the Tatar society of the period. We do not find any historical emphasis in these works, with these works, the author dealt with the lawlessness and inequalities faced by women in Tatar society and presented the education of the people in all areas as the solution to the problem.

Elfe Leyle ve Leyle, Leylā ile Mecnūn Hikāyeti and Elfe Seher and Seher, ya'ni Miñ de Bir Seher are a great contribution of the author to the field of Tatar literature, but these works, many of which have remained in manuscript copies, are still to investigated primarily in terms of language and style. With the historical places and characters they contain, they are more adaptations than translated works. These three works were inspired by Tatar history and culture, and in an effort to preserve the native language and history, the author built his own culture and myths. The fact that Khalidi's works blend historical facts with folkloric and mythological elements has shown that he tried to keep the cultural and collective memory of the Tatars alive while presenting historical events in a literary form.